

ДАНИЛО РАДОЈЕВИЋ

ОСНОВНИ ЕТИЧКИ ПРОБЛЕМИ У ДЈЕЛУ С. М. ЉУБИШЕ

Љубиша у својим дјелима обрађује разгранате мотиве и даје широку временску релацију, од савремених му збивања до далеке црногорске прошлости, епохе Ивана Црнојевића. Волуминозности дјела придонио и многобројност личности, веома разноликих, од којих неке остају трајно да живе у читаочевој свијести.

У основи Љубишиних приповиједака најчешће су проблеми које рађа борба за слободу појединаца и друштва. Љубиша је, иначе, био активни учесник у политичким збивањима својега доба, па га је то и подстицало да у књижевном дјелу покуша дати историјску ретроспективу борбе противу туђина, преваре, издаје и других еманација зла; та борба је имала различит карактер и била се различитим средствима: освајач је свјестан да мора водити, у разним видовима, сталну борбу противу народа којег хоће да држи у подређености, иначе би испустио освојену земљу; њему је јасно да ће остати увијек ван, и кад освоји, ако преко домаће издаје не продре унутра, у народ.

Љубиша слика свакодневну борбу са савезником из нужде, јачим, који хоће потпуно да пороби, и открива привид и ружно лице таковог савезништва, у коме се води ситна, подземна борба, иза леђа, испод прагова, клеветом, подвалом. У тој борби противник је, често, невидљив, анониман, и рачуна на вријеме. А Љубишине личности из народа нијесу спремне за такву врсту борбе, отворене су. Значи, у борби противу кохезије и слободе народа, често се, као што се то десило Стевану Калођурђевићу, главној личности *Скочидјевојке*, тек при крају живота сазнаје сурова истина како вјешто вођена политика, преко интрига, одводи у издају, окреће противу сопственог народа. Љубиша као предмет својих приповиједака узима ту залеђну политику, упозоравајући да се владајући народ, без обзира на елементе самоуправе коју

могу имати мањи народи, увијек према њима односи као према народима другог реда.

Љубиша не тежи да нас разоноди, најчешће је његова ријеч забринута; никад се у казивању не заборави толико да сиђе испод линије озбиљног; такав поступак одговара Љубишиним темама: вријеме је испуњено пријетњама које угрожавају основе човјекове егзистенције. Због таквог виђења односа, Љубиша долази до сазнања да се једино борбом може трајати, досезати именом до доцнијих покољења. Сазнање о потреби сталне борбе он је једном и директно изразио: „само у борби можемо дихати“. Тај морални супстрат Љубишиног дјела примарно је оправдање што му се генерације враћају.

Љубиша инсистира на слози која народу даје снагу да превлада тешке моменте. У подјелама унутар народа, тј. у „натјечању ко ће кому бити господар“, Љубиша види зло и клицу да се један народ припреми за робовање и уништење, а они који, из лакомства, забораве шире интересе треба да оставе свој народ на миру: „Ако је коме мили комад хљеба но народ нека се прође, пак нами како Бог да“. У смутама, кад настану „тамна и крвара“ времена, те се многи одричу „мајчина млијека“, он излаз види једино у привржености народним индивидуалитетима, као средству колективне одбране, а то се, у крајњој тачки, сажима у максиму, да се не „изгуби свијест свога племена и величанство овог имена“.

Стеван Калођурђевић постигао је висок чин служећи непријатеља, постао је паша, али кад је схватио да је тај чин стекао радећи противу свога народа, све му се претвара у мору, зло и несрећу. Тако Љубиша потенцира највиши морални принцип — служење интересима народа. Јунаштво, ма колико било велико, није то ако је у служби непријатеља, тј. ако је усмјерено противу свога народа, а не противу агресора, што значи да је најбитнија *оријентација храбрости*. Служба непријатељу ствара неизбрисиву „љагу“ која се не може „пред свијетом опрати“ никаквим јунаштвом које је погрешно усмјерено. Заправо, то погрешно „јунаштво“, по Љубишином схватању, престаје бити јунаштво, тј. морални чин, јер му недостаје битно својство — служење интересима народа кад је доведен у питање морални и физички опстанак народа.

Љубиша третира *превару* као стално присутан облик односа; зато ни људско право на слободан живот ни лична моралност — нијесу гарант, тј. не могу од „преваре спасити“; због тога сваки појединац, без обзира на сопствене врлине, мора бити рационалан, непрекидно бдјети над сопственим моралним бићем, које је константно угрожавано. Љубишу нарочито интересује *превара* која одводи јединке од сопственог народа. То значи да је за Љубишу стално актуелан онај морални однос који се формира на релацији свој народ — непријатељи; он кроз то прелама задатак остварења личности; не стати на браник егзи-

стенције народа — значи издају колективног морала. Тај однос је комплициран и чињеницом да је свака јединка потенцијално угрожена и од других јединка из својега народа, па долази у ситуацију да се брани. У поменутој приповијести, *Скочидјевојка*, главна личност Стеван Калођурђевић, кад га је сплела мрежа интрига, није нашао бољега излаза но да оде непријатељу, те је служио четрдесет година турском султану. Као паша доспио је с турском војском у Сријем, гдје је раније био пребјегао његов ујак Стеван Штиљановић; ту сазнаје да је Штиљановић умро и да се пронио глас како се посветио. Стевана Калођурђевића, сад пашу, то преобраћа, види да је читавог живота служио туђину, па сад „родитеља није, ујака није, жене није, порода није и није душе, није образа“; тек се сад сјећа да му је ујак Стеван Штиљановић, дарујући му мач, рекао да га никад не дигне против свога народа. Љубиша за тај, највећи, гријех налази излаз у враћању религији, те Стеван Калођурђевић, да би опрао „кало душе и образа од сваке цкврни и безакоња“, одлази у манастир. Ово религиозно разрешење, у облику наравоученија, без дубине, има циљ да читаоца врати православљу, вјерујући да оно може постати битан политички чинилац.¹ То враћање религиозној структури свијести одражава раније пишчеве идеје. У периоду кад су вјере биле једине традиционалне структуре кроз које се могло масовно дјеловати, те међу југославенским народима вјерске борбе досежу висок успон, а социјалне идеје се тек пробијају, и кад је настала збрка и мијешање националног и вјерског (што је форсирано од неких младих бирократских структура, да би идентификацијом тих елемената оствариле асимилацију) — и Љубиши се религиозна свијест причињава као најснажнији чинилац. Међутим, он се, из политичких побуда, и колебао о мјесту религије: наслутивши опасност од оснивања клерикалне странке, писао је да „с вјером немамо посла, него с политиком, с народношћу“ и изричито тражио да се „вјера у политику не мијеша“ (*Zemljak*, 23. nov. 1873).

Издајник је тежи од других непријатеља јер је истовремено слуга, присиљаван страхом за одржавање служинског положаја, па жешће тлачи својега; зато, кад би се пало у „шаке полубраћи, јаче би стезали него ли (...) кмет кокоте: тешко ономе кога бијени бије“. То су, како их Љубиша назива, оне „поплавице“, „надошлице“, они „скоровечерњаџи“, „стокапићи“. Наравно, издаја долази и отуд што је тешко у злу остати човјек, тј. само снажне и моралне личности успијевају, при великим искушењима, очувати равнотежу, јер је „у невољи мука душу

¹ О тој његовој обузетости православљем оставио нам је свједочанство и Виловски, у својој монографији о Љубиши, гдје каже да је Љубиша, увјеривши се да православни свијет у Задру не иде у цркву, предложио заповједнику Далмације Гаврилу Родићу, такође православу, да њих двојица, као најутицајније личности, сваке недјеље и празника иду у цркву и тако народ религији врате (Т. С. Виловски, 35).

тећи“. Они који су приврженици мудрости да је „свака сила за времена, а разлози за довијека“ — остају упорни борци; они траже да се човјек (и народ) „злу отима“, да се не „увија и мољака, тужи и плаче“.

Тај проблем издаје, као што смо видјели, Љубишу посебно занима. Примјер који он чешће узима из црногорске историје јесте Станиша Црнојевић, који „од зависти и брацке неслоге прибјегне су неколико Црногораца у Цариград“, па од тада „све до данас“ тај је „трбух владао“ и „вадио очи“ Црногорцима. Насупрот Станиши је свијетли лик Вукца, који је свјестан да га је народни суд, пошто је починио злочин, праведно истјерао из земље, па хоће да се преда оцу човјека којег је убио, да не би постао и издајник и да своју дјецу не учини слугама, већ да им својим животом „отвори пут“ у домовину. Вукац је на тај начин направио подвиг. Тај његов гест савладао је Шћепчеву жељу за осветом и, што је најбитније, осјећај дуга према чину освете, — и он му опрашта живот. Зато скупштина на Дробноме пијеску исказује Шћепцу највише признање које се, по моралним принципима, може пружити: „Свијетао ти образ као мудроме јунаку“. Љубиша је, кроз примјер Шћепца, појму јунаштва дао чисто моралну димензију.

Заступајући моралну строгост, Љубиша категорички одбија сваку попустљивост кад је у питању морални чин; то значи да пред добром и злом не смије бити дилеме, да за зла дјела нема милости. Тај категорички став при валоризацији људских дјела он је налазио у црногорским народним пословицама које је обилато уграђивао у своје књижевно дјело. Он вели да ономе што учини зло не треба вјеровати јер у старог „злотвора никад нова пријатеља“, као што је „камена погодба с јачијем“. За изражавање потребе извјесног трпљења зла и успостављања компромиса, Љубиша узима Његошев стих *Зло се трпи од страха горега* (ГВ, 538), који говори да се зло трпи у оним случајевима кад предвиђамо да би нас сваки покушај отрзања довео у гору позицију. Љубиша томе трпљењу поставља границе јер је ту искуство негативно: „... браните и праштајте вјештице, тенце и зле људе, да видите шта ћете добити“.

Излазак Кањоша Мацедоновића на мегдан дуждевом одметнику представља специјални уступак јачему; тај уступак одражава положај тих дијелова Црне Горе према Млетачкој Републици. Ова је личност и њена улога управо због тога занимљива и особено изграђена: *Кањош није дат као вазал, већ као слободни јунак*.

Послије успјелог Кањошевог двобоја, Млечићи му указују разне почести, носе га у златној носиљци, у цркви га сједају на „одвојено и узвишено“ мјесто, „според дужда“; дужд му нуди кћер за жену; хоће да га новцем награде. Међутим, Кањош зна да би га примање ма које од понуђених награда ставило у подређен положај, вазални, да би тиме поништио ону дистанцу

која му чува достојанство, да га не третирају као обичног најамника, плаћеника. Осим тога, он није самозвани представник народа, већ је изабран на скупштини. Имајући то у виду, Кањош одбија поклоне, иако по цијену да га у томе друштву, у коме је то морално, сматрају чудак. Он је свјестан да ће очувати морално преимућство само ако одбије све што личи на плаћање његовог јунаштва, и тако им, одлучно, покаже да је он представник слободног народа, да је сам слободан, вољан и снажан, управо зато снажан, иако „малашан“.

Кањош, као прави народни емисар, тражи противмјеру: да Млечићи не узимају његовом народу „царине ни мрнара“. Осим храбрости и вјештине, преко тога геста — јуначког подвига, који има и свијетлу страну, дјеловање за интересе народа — Кањошев лик показује и најбитнији, морални супстрат.

Потребно је истаћи да Љубиша не заборавља чињеницу да вриједни чин доноси и невоље: човјек који морално дјела, мора, најчешће, имати и непријатеље; иначе, онај који нема „злотвора, тај се не броји у људе него у чељад“. Из таквог искуства излази закључак да човјек, творећи добро, умножава непријатеље, па се отуда јавља потреба да се брани мудрошћу, храброшћу, чојством.

Насиље, којег има свуда, причиња се као мора, кад је човјек изнутра разбијен и опхрван сујевјерјем; Мијат (новела *Проклети кам*) јадна је, прогањана личност, немоћна да се бори противу безакоња; свјестан је да судија може, ако хоће, човјека „с вјешала дићи“, да је безобзиран, насилник, и да је много „сиромашке муке прождро“. Носиоци силе су увјерени да народ треба држати у сиромаштву и да тек тада влада мир и послушност; они су убијеђени да људи у „невољи изгубе чојство и јунаштво“ (тако је Љубиша први црногорски књижевник који је употрејио ову синтагму). То је тај други морал с којим се стално сукобљавају Љубишине личности.

Да би те компликоване односе у друштву и духовни свијет својих личности увјерљиво приказао, Љубиша је тачно оцијенио да то не може учинити ако традиционални народни умјетнички поступак, у анегдотама, легендама, пословицама и причама, не обједини и учини сложенијим, да би тако остварио могућност већег обраћања пажње унутрашњем животу личности. О потреби тога напора за превазилажењем форме народног стварања, Љубиша на једноме мјесту вели да је „већ дошло вријеме“ за окретање од стиховане епске форме, „јер она тежи да нас остарјеле у повојима држи“ (*Аутобиографија*, 96). Захваљујући тој, модерној, оријентацији, он је довео своју форму до прага развијеног романа (Ђ. Радовић, *Казивања С. М. Љубише*, 31).

Љубиша је полазио од увјерења да литерарни ствараоци имају право на властити избор, на слободан приступ и обраду теме јер „ко кује лонац он му меће ручицу гђе хоће“. За ства-

ралачки подухват, разумије се, потребни су посебни услови: знања и умјетности не могу напредовати код народа који су на „лохарици с мора и са сува“, већ тај напор тражи „мира и слоге“.

Љубишина етичка мисао има два основна тока: а) афирмација позитивних моралних принципа и дјела, афирмација моралних вриједности, тј. човјека као моралног бића, и б) отворена, активна борба противу зла, неправде, издаје и свега што се укључује у борбу за негирање моралних својстава човјека. Пошто је свако индивидуа на фронту борбе за морално остваривање, нужни су мудрост, јунаштво, чојство и стална спремност да се дјелује за колективни интерес, јер је служење циљевима остваривања народа, његовог духовног, моралног и историјског трајања — највиши морални принцип.

Поред естетског напора који уздиже ријеч до трајања, поред сазнајног карактера који нам својеврсно враћа вјекове сложеног живљења једног народа — Љубишино књижевно дјело носи у себи етичку мисао која га држи и враћа нас к њему, као извјесној потпори и чврстом ослоњу у времену. Зато се може закључити да је Љубиша, поред Петра I, Његоша и Марка Миљанова, снажни стваралац црногорске литературе, борац који се упустио да из смућених прошлих и њему савремених збивања извуче основна етичка начела која се, без сумње, уклапају и у савремену етичку мисао.